

invånarna flyttat från innerstadens arbetarstadsdelar. Om också minnet av dem i många fall är negativa, finns i den europeiska stadsetnologiska forskningen många belägg också på motsatsen: att de centrala kompakta stadsdelarnas sociala liv tillmäts ett egenvärde som upprätthålls i minnet hos dem som flyttat just till liknande orter som Kortedala; jag tänker här på två studier, en från Malta och avhandlingen om den neapolitanska förorten. Vad det kollektiva minnet väljer som fästepunkter varierar. Förtjänsten att hitta fästepunkterna i Kortedala kan tillskrivas Kerstin Gunnemark och den etnologiska dialogen, som i avhandlingen *Hembygd i storstad* fått sitt mångfasetterade uttryck.

Anna-Maria Åström, Helsingfors

Christer Ericsson: *Vi är alla delar av samma familj. Patron, makten och folket vid Nyby bruk 1880–1940*. 267 s., ill. English summary. Carlsson Bokförlag, Stockholm 1997. ISBN 91-7203-204-9.

Fenomenet paternalism, så som det utvecklades i de traditionella brukssamhällena, har i arbetarhistorisk forskning oftast beskrivits som en strategi ovanifrån, dvs. ett kontrollsystem upprätthållet av arbetsgivaren. Christer Ericssons avhandling om relationer mellan bruksledning och arbetare vid Nyby bruk är ett försök att nyansera denna uppfattning genom att anlägga ett perspektiv som ställer arbetarna själva och deras påverkan av det paternalistiska systemet i fokus. Frågan är alltså: hur framstod paternalismen som legitim? Ericssons svar är att den i högre grad än man i allmänhet har föreställt sig handlade om ett oskrivet kontrakt med ömsesidiga rättigheter och skyldigheter för arbetsgivare och arbetstagare. Enligt förf. är paternalismen i första hand ett socialt system och bör analyseras som ett sådant.

Undersökningens syfte formuleras på ett ganska allmänt plan: på s. 48 kan vi läsa att syftet är ”att genom en fallstudie studera relationerna mellan bruksledning och arbetare och övriga invånare vid Nyby bruk och hur relationerna förändrades över tid”. Dessa relationer kan sammanfattas i begreppet ”paternalism”, och i och med bokens upptakt, där förf. tar oss med på en tänkt vandring genom bruket våren 1918 tillsammans med brukspatronen Linus Liberg, blir det snabbt klart för läsaren att tyngdpunkten ligger på brukspatriarkalismens praxis, hur den upprätthölls och återskapades i det

dagliga livet vid Nyby bruk. Ericsson utgår från Edvard Bulls teori om lokalmiljöer med hög grad av täthet, dvs. en ofta geografiskt isolerad miljö med ett nära förhållande mellan arbetare och företagsledning, där den senare representeras av brukspatronens personliga närvaro. Patronen var en ”god fader” för sina anställda, och som förf. påpekar byggde hans trovärdighet just på hans funktion att vara en synlig fadersfigur, med ett betonat ”personligt” förhållande till sina underlydande. Sträng men rättvis får man förmoda. Det sociala paternalistiska systemet bygger på en personlig maktrelation, och kan karaktäriseras som en process där alla berörda parter deltog utifrån olika maktpositioner. En av Ericssons teoretiska utgångspunkter är Foucaults maktanalys, och ett perspektiv där maktfrågan hela tiden finns inom synhåll ter sig naturligt. Vi får ett system av olikartade krafter som i samverkan upprätthåller vad vi kallar ”paternalism”.

Paternalismens ideal kan uttryckas i formeln ”omvårdnad från vaggan till graven”, med det underförstådda tillägget: som belöning eller förutsättning för arbetarnas lojalitet gentemot bruksledningen. Ericsson tar upp tidigare forskning om paternalistiska relationer och presenterar några forskare som nyanserar uppfattningen om arbetarna som passiva objekt för arbetsgivarnas paternalistiska strategier. Speciellt Per Bolin-Hort har tolkat arbetarnas strategier som medvetna och överlagda, och betonar att de personliga relationerna ”ansikte mot ansikte” kan ses som en seger för arbetarna. Ericsson ansluter sig till denna syn. Han argumenterar övertygande för uppfattningen att paternalismen är ett system av personliga relationer, hierarkiska men samtidigt ömsesidiga; kontraktsmässiga. Förf. gör emellertid en viktig markering då han säger att systemet utgjorde ett rationellt val bland de alternativ som stod till buds i samtiden. Relationerna mellan arbetarna och patronen var självklart ojämlika (de skillnader som fanns mellan arbetarna sinsemellan, t.ex. beroende på arbetsuppgift inom produktionen, tas upp endast i förbigående). Arbetarnas strategier utgick från det givna systemet och bidrog därför samtidigt till att upprätthålla systemet i sig. Ericssons slutsats är att paternalismen upprätthölls genom en kombination av ett tryck underifrån och en strategi från bruksledningens sida.

Ericsson diskuterar även några andra teorier kring paternalismen, och hänvisar bl.a. till Thommy Svenssons distinktion mellan reaktiv (tvång, nödvändigt ont) eller produktiv paternalism (medveten och systematiskt anlagd). Ulf Magnusson har behandlat den om-

vandling av paternalismen från samhällsideologi till företagsstrategi som skedde under slutet av 1800-talet. Frågan har betydelse för Ericssons diskussion om förändringarna i Nyby, hur och varför 1800-talets traditionella paternalism upplöstes på 1900-talet. Ericsson diskuterar även skillnaden mellan paternalismens ideologi (bl.a. begreppets betydelseförskjutningar), praxis (= studiens tyngdpunkt) och paternalism som teoretiskt begrepp.

Via den inledande vandrigen genom bruket våren 1918 introducerar förf. även en av avhandlingens bärande tankegångar, den om den yttre scenografins roll. Brukssamhället som miljö förknippas ju med en genomtänkt rumslig organisation, och brukssamhällena var tidigt standardiserade på ett sätt som saknar motstycke. Detta har setts som en medveten strategi för att konkret styra det dagliga livet i önskad riktning. Den fysiska planeringen är en materialisering av hierarkiska principer och samtidigt en symbolisk framställning av de paternalistiska idealen. "En analys av den arkitektoniska inramningen vid bruksmiljöer är omistlig i en undersökning som gör anspråk på att vara en något så när heltäckande lokal studie", säger Ericsson (s. 15), och vad han i ovanligt hög grad betonar är att den fysiska planeringen var en medveten strategi med klara utgångspunkter och ett klart syfte från bruksledningens sida. De sociala hierarkiska gränserna tydliggjordes för att framstå som självklara. Kort sagt skulle brukssamhällets invånare identifiera sig med företaget som var källan till trygghet, social identitet och samhörighet. Förf. bygger sitt resonemang främst på sociologiska och arkitekturpsykologiska teorier. Rummets arkitektoniska organisation får sociala och kanske individualpsykologiska konsekvenser. (I bakgrunden finns förstås en syn på rummet som en "text"; genom att läsa den kan man avläsa samhällets struktur. Några tolkningsproblem, t.ex. en spänning mellan företagsledningens intentioner och arbetarnas omtolkningar, tycks dock inte existera i det Nyby bruk som Ericsson skildrar. Man får en egendomligt monolitisk bild av klara scenografiska målsättningar vilkas betydelse arbetarna omedelbart uppfattar och internaliserar.)

Det är helt klart att man medvetet upprätthöll den enhetliga scenografen och att nya byggnader passades in i miljön. Därför är det förtjänstfullt att denna aspekt lyfts fram. Jag uppfattar ändå att det finns en spricka i analysen mellan den teoretiska grunden och den "scenografins praxis" som den tog sig uttryck i just Nyby bruk. Ericsson nöjer sig långt med att beskriva scenografin, dvs. konstatera att strävan att efterfölja idealen fanns där. Däremot besvaras frågan hur och varför scenografen påverkade invånarnas uppfattning av hela det paternalistiska systemet mindre tillfredsställande. Förf. har ju uttryckligen ambitionen att analysera huruvida den scenografiska gestaltningen bidrog till att arbetarna valde att stanna kvar. Ericsson anser det "rimligt" att anta, att personer som bodde i en arkitektoniskt "tät" miljö var mera benägna att stanna kvar. Antagligen är det så, men i en akademisk avhandling förväntar man sig empiriska belägg. Här borde intervju-material i högre grad använts: vilken var arbetarnas egen syn? Om arbetarna och deras hustrur ansåg sig ha något att vinna på att stanna kvar handlade det väl ändå främst om handfasta förmåner: säkert arbete, sociala förmåner, bostäder, sjukvård, pensioner etc.

Avhandlingen behandlar i övrigt förtjänstfullt de "allmänna" paternalistiska dragen som sociala förmåner, gåvosystemet, osv., vad de innebar för brukets invånare och hur de förändrades över tid, framför allt fackföreningens roll när den traditionella paternalismen upplöstes (kapitlen 3–8). Ericsson analyserar hur de paternalistiska förmånerna påverkade arbetarnas inställning till systemet: hur friska var människorna, med vad kunde de jämföra effekterna, osv. Det är ett sätt att mäta det paternalistiska systemets effektivitet vid bruket. Den paternalistiska strategins viktigaste mål var ju att skapa en fast och pålitlig arbetarstam, och man kan anta att de långsiktiga effekterna av t.ex. sjukvården påverkade arbetarnas inställning till systemet. Tyngdpunkten i Ericssons avhandling ligger i genomgången av bruksinvånarnas livsvillkor, så som dessa indirekt framträder ur materialet om befolkningsstruktur och familjemönster. Dessa faktorer relateras hela tiden till de patriarkala styrmedel som arbetsgivaren hade till förfogande. Kopplingen till själva fabriken blev med tiden allt viktigare medan brukspatronens roll nedtonades, något som hade att göra med den allmänna moderniseringen av näringslivet. Vad gäller Nyby bruk sätter Ericsson kanske något tillrättalagt brytningspunkten till 1918 då Gunnar Liberg efterträdde sin far som brukets ledare.

Kapitel 3 handlar om den demografiska utvecklingen vid Nyby bruk 1880–1940. Huvudsyftet är att analysera om Nyby bruk kunde karaktäriseras som ett demografiskt stabilt samhälle eller ej. Ericsson säger att ett fungerande socialt system rimligen borde få till resultat att samhället präglades av tidsmässigt varaktiga sociala relationer och att invånarnas benägenhet att

flytta alltså måste vara låg. Analysen innehåller variabler som befolkningsökning, ålders- och könsfördelning, familjemönster och flyttningsmönster relaterade till arbetsmarknad och andra skeenden på makroplanet. Den utmynnar i konstaterandet att familjemönstret var någorlunda stabilt, också om det med tiden uppstod ett stigande mansöverskott och stigande medelålder ("för-gubbning"). Patronen månade om äldre yrkeskunnig och erfaren arbetskraft och gav förmåner åt familjer (främst bättre bostäder). Med tiden kunde Nyby bruks befolkning inte reproducera sig. De som bildade familj bodde kvar vid bruket under lång tid, medan däremot ensamstående flyttade bort.

Ericssons analys verkar trovärdig, men väcker samtidigt frågeställningar kring informationstillgången från bruksinvånarnas perspektiv. Med vad jämförde man, vilka informationer från omvärlden nåddes man av? I hur hög grad kunde arbetsgivaren kontrollera informationen? Det är i alla fall helt klart att många familjer valde att stanna kvar på orten trots att det fanns andra arbetsmöjligheter i närliggande orter. Det visar att paternalismens mål att skapa en stabil arbetarstam lyckades.

Kapitel 4 behandlar "genusordningen", det system av komplementära uppgifter för män respektive kvinnor som rådde. Ericsson anlägger ett feministiskt inspirerat "genusperspektiv" för att beskriva genusordningen som en aspekt av den totala paternalistiska ordningen. Företaget uppmuntrade med konkreta åtgärder familjebildning (makar tilldelades "riktiga" bostäder, det fanns även barnbidrag). Bruket behövde skötsamma och pålitliga arbetare, och män och kvinnor blev "fullvärdiga" samhällsmedlemmar genom att gifta sig. Familjen sågs som samhällets stöttepelare, och man kan notera att även den framväxande arbetarrörelsen hade ungefär samma mål då man ville "rädda hemmet åt arbetarna". Kvinnornas uppgift var att sköta hemmet, och då bör man hålla i minnet att familjen ända in på 1950-talet var en producerande enhet (odlingar, kläder etc.).

Kapitel 5 och 6 handlar om olika förmåner: sjuk-, hälso- och fattigvården samt arbetsskydd. Kort kan man konstatera att Nyby bruk upprätthöll de system som var vanliga inom järnbruken, och bl.a. barnmorska och läkare fanns redan tidigt vid bruket. Dödligheten och sjukfrånvaron var tydligt lägre än i de omgivande områdena och riksmedeltalet. Livsmedelsförsörjningen fungerade, lönenivån var relativt hög och bostäderna var bättre: sammanfattningsvis levde man längre och

bättre än på andra håll.

Kapitel 7 handlar om gåvans betydelser och konsekvenser. Gåvor och gengåvor utväxlades bl.a. vid jul och midsommar, och speciellt ålåg det patronen att komma ihåg sina arbetare med gåvor vid särskilda tillfällen. Arbetarna slog vakt om denna rättighet, och för bruksledningen var gåvosystemet ett sätt att legitimerade makten.

I kapitel 8 övergår Ericsson till en analys av perioden när fackföreningen bildades och konsoliderade sin ställning, i tiden sammanfallande med den traditionella patriarkalismens upplösning. Vad innebar den fackliga organiseringen för relationerna mellan de olika aktörerna inom brukssamhället? Bruksarbetarna var själva till en början ovilliga att organisera sig. Fackföreningens verksamhet bars upp av en "skötsam" elit bland arbetstagarna, och så småningom accepterades verksamheten också av bruksledningen. Slutsatsen blir att arbetarnas sociala band knöts till fackföreningen, men i förlängningen till bruket eftersom fackföreningen inte skulle ha existerat utan bruket. Tydligt menar Ericsson att fackföreningen väsentligen ersatte det paternalistiska systemet som trygghets- och stabilitetsskapande faktor. Det är en syn som är i linje med studiens grundtes att arbetarna själva långt ifrån var några passiva objekt, och att det var ett aktivt val när de ville behålla det paternalistiska systemet. Inom detta kunde de spelets regler.

Ericssons behandling av källmaterialet verkar gedigen. Han har noggrant gått igenom tillgängliga skriftliga källor om Nyby bruk. Andra källor är t.ex. kyrkobokföringsmaterial, fackförenings- och andra organisationsprotokoll samt lokalpress. Litteraturförteckningen är lång, men tar nästan enbart upp svenska verk. Det är säkert försvarbart med tanke på att avhandlingen uttryckligen är en lokalstudie (som kan ligga till grund för senare komparativa undersökningar).

Det är värt att notera att Ericsson i en avhandling i ämnet historia har gått in för att utom skriftligt källmaterial även använda sig av muntliga källor (intervjuer). Som etnolog kan jag ändå inte låta bli att spontant reagera: varför har Ericsson inte utnyttjat de muntliga källorna mera än han gjort? Undersökningen vill ju i hög grad belysa invånarnas uppfattningar, vilka uttalande föreställningar och strategier de omfattade. Det borde ha varit relativt oproblematiskt att få fram dessa aspekter genom konkreta frågor om hur man utnyttjade de sociala förmånerna, i vilka situationer man mötte

brukspatronen, vilka delar av brukssamhället man rörde sig på, osv. Nu tycks de muntliga källorna ha förvisats till ett andrarangsplan: de används för att ge ytterligare stöd åt de skriftliga huvudkällornas resultat.

Trots att jag kommit med kritiska synpunkter på några aspekter av Christer Ericssons avhandling vill jag framhålla att förf. har lyckats väl med sitt syfte att analysera relationerna mellan arbetare och bruksledning. Hans behandling av det demografiska källmaterialet visar hur man kan anlägga nya synvinklar utgående från statistiskt material. Framför allt påvisar Ericsson arbetarnas aktiva roll i det paternalistiska systemet.

Som Ericsson påpekar i början av sin avhandling kan en historieskrivning från mikronivån legitimeras eftersom det är möjligt att göra generella antaganden utgående från lokala djupstudier. I sammanfattningen nämns Ericsson denna fråga på den högsta samhällsliga nivån, genom att avsluta sin framställning med en kort diskussion om vilka kopplingar man kan göra mellan de traditionella brukssamhällenas paternalistiska relationer och det svenska folkhemmets framväxt. Det finns forskare som velat se en direkt linje från de sociala strategier som växte fram i brukssamhällena till den ”svenska modellen”. Ericsson lyfter fram en debatt mellan två forskare, Mats Isaksson och Ulf Magnusson, där den förstnämnde har pekat på att socialdemokratin hämtade många förebilder från ”det klassiska svenska järnbruket” och att man i detta sammanhang rentav kan tala om ett ”svenskt kulturarv”. Ulf Magnusson menar däremot att resonemanget bygger på en grov generalisering. Såväl Isaksson som Magnusson anser ändå att faktorer som lokal samförståndsanda och etablerade personliga kontakter har spelat en roll. Också Ericsson pekar på parallellerna och tar upp frågan hur delar av brukssamhällets idéer togs upp och utvecklades på vägen mot folkhemmet. Folkhemmets ideologiska arkitekter talade om social omvårdnad, jämlikhet och samhället som ett gemensamt hem. Det var tankegångar som mötte den existerande historiska traditionen av ”från vaggan till graven” i de svenska brukssamhällena.

Martin Ginström, Helsingfors

Gudrun Andersson: *Tingets kvinnor och män. Genus som norm och strategi under 1600- och 1700-tal*. Studia Historica Upsaliensia 187. Uppsala 1998. 337s. English summary. ISBN 91-554 -4140-8.

Gudrun Anderssons avhandling kan placeras in i en genushistorisk forskningstradition som på senare år växt fram inom historieämnet och som blivit mycket uppmärksammat. Den karakteriseras av synliggörande av kvinnor i historien och då inte bara överklassens kvinnor utan även de vanliga kvinnorna, ”kvinnorna av folket”. Denna genushistoriska forskning kan sägas vara både traditionell och nydanande ur flera aspekter. Traditionell i betydelsen att den ofta är kvantitativ och strukturell, nydanande i den meningen att individer och aktörsperspektiv får ett utrymme. Den genusteoretiska inramningen är också ofta traditionell i det den bortser från kön-makt-strukturer i hushållet och i familjen, och undervärderar de formella maktstrukturernas betydelse för kvinnors och mäns olika villkor. Som genusforskning kan den kritiserats – och har kritiserats – för att uppvärdera kvinnors situation och därmed företräda en romantisk uppfattning om att ”det var bättre förr”. Förr – under stormaktstiden – var kvinnor starka, självständiga och hade makt och auktoritet, något som de under 1700-talet gradvis förlorade. Kritiken har framför allt kommit från feministiska historiker, som Maria Sjöberg nu senast i *Häftet för kritiska studier* nr 1, 1998. Jag är ense med Sjöberg i kritiken av denna forskningssyn och av Gudrun Anderssons avhandling i detta avseende.

Avhandlingens syfte är att kartlägga och analysera det tidigmoderna samhällets, stormaktstidens, genuskonstruktioner utifrån normsystem – lagar och rättspraxis – samt lagarnas tillämpning i den lokala rättskipningen. Spänningen mellan normativ ordning och lokal praxis på tinget kan, menar Andersson, berättas om hur genusrelationen i samhället verkade. Innebörden i genusbegreppet hämtas förf. från den amerikanska historikern Joan W. Scott. Men till skillnad från Scott som utgår ifrån att genus alltid är en maktrelation, tömmer Andersson begreppet på makt och menar att det är en empirisk fråga hur relationen såg ut. Hennes utgångspunkt är inte att visa hur kvinnor var underordnade män utan om och hur i så fall denna underordning reproducerades socialt. Diskussionen kring genusbegreppet först i det första kapitlet, där förf. också redogör för hur hon använder Pierre Bourdieus habitusbegrepp.